

ІСТОРІЯ І СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК НАСЕЛЕННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ ЗАКАРПАТТЯ

Початок дослідження пам'яток доби бронзи на території Закарпаття відноситься до 60-х років минулого століття і зв'язан з іменем мукачівського краєзнавця Тиводара Легоцького (1830–1915). З 1851 до 1912 р. він виявив 51 бронзовий скарб і величезну кількість окремих бронзових та золотих предметів. Колекція Т. Легоцького була однією з найбільших в Австро-Угорщині і лягла в основу археологічного музею в м. Мукачеві. Вчений написав понад 40 статей, які були опубліковані в журналі "Археологічні повідомлення (Archeologiai értesítő)". Результати багаторічної роботи по збору археологічного матеріалу в Мукачівському, Свалявському і Ужгородському районах були Т. Легоцьким зведені у двотомну монографію¹. Основне місце в ній посідають скарби бронзових виробів та окремі знахідки. Тут же подається перелік поселень і могильників, виявлених автором та іншими особами. Т. Легоцький у 70-х роках ХІХ ст. вперше дав загальну характеристику городищам ранньозалізної доби Закарпаття². Дослідник звернув увагу на те, що укріплені поселення, як правило, споруджувалися на південно-західних відрогах Карпат, де гори переходять у відкриту долину Тисо-Дунайського басейну. Для мешкання вибирались невисокі, але важко доступні гори, з яких простежувалась навколишня місцевість. Т. Легоцький розкопав декілька курганів цієї епохи у м. Мукачеві, селах Куштановиці, Дубрівка, Кірово (Фрідешово), Кучава і Лохово³. Не дивлячись на велику збиральницьку роботу і постійні пошуки, науковій діяльності Т. Легоцького властиві були також головні недоліки: 1) здобутий археологічний матеріал не завжди піддавався науковій класифікації; 2) місцезнаходження пам'яток подавалося в риторичному плані без будь-якої фіксації на карті або плані; 3) при знаходженні скарбів бронзових речей майже не приймался до уваги керамічний матеріал; 4) розкопки носили спорадичний характер без фіксації знахідок і господарсько-побутових об'єктів.

Аналогічну оцінку можна дати і археологу Й. Міхаліку, який в 90-х роках ХІХ ст. в основному вивчав стародавні пам'ятки східних районів Закарпаття, переважно Виноградівщини⁴. З його іменем зв'язані перші в Закарпатті розкопки поселення доби бронзи в селах

Чена і Дякове Виноградівського району. Археологічна документація цих робіт не збереглась, залишилися лише матеріали розкопок⁵.

Як бачимо з наведеного, дослідження археологічних пам'яток дослідниками Т. Легоцьким і Й. Міхаліком зводились до збору матеріалу і то, в основному, виробів з металу. Такий потяг до колекціонування бронзових і золотих предметів був викликаний модною хвилею, зв'язаною з великими відкриттями у другій половині XIX ст. в Передній Азії, в Егейському світі і в самій Греції. Вчені-археологи і аматори Центральної Європи уважно слідували за вивченням критомікенської культури і шукаючи близькі аналогії до її матеріалу, перш за все займалися збиральництвом бронзових виробів. Ось чому в археологічній літературі багато знахідок бронзових предметів отримувало фантастичне пояснення і трактування. Дослідники кінця XIX і початку XX ст. ряд нез'ясованих питань зводили до міграцій, війн і пограбувань. Оскільки не було жодного добре дослідженого поселення і могильника, бронзові скарби не отримали культурної належності. Тому не дивно, що деякі скарби приписувалися вихідцям із Анатолії, Егейського світу і Балкан. Дослідники вважали, що з добою бронзи зв'язана нова міграція, яка йшла не з сходу, як це було в епоху міді, а з півдня і заходу. Ранній період бронзової доби Л. Пулські⁶, Ф. Гампел⁷, Ф. Томпа⁸, П. Рейнеке⁹ та інші розглядали як час формування нових культурних груп у зв'язку з вторгненням в Карпатський ареал мешканців з Балкан. Ці висновки базувались виключно на бронзових виробах. В них, як вважали дослідники, полягають всі "секрети" історії Тисо-Дунайського басейну. Дальше дослідження пам'яток бронзової доби і раннього заліза показало, що не можна вирішувати історичні питання населення Карпатського ареалу без знання поселень і могильників. Як досліджувати матеріали поселень і могильників з багаточисельними скарбами бронзових виробів – це питання було предметом обговорення на I конгресі протоісториків (археологія) у Будапешті в 1876 році. Рішення конгресу зіграли важливу роль у роботі археологів Центральної Європи. В Австро-Угорщині почали систематично виходити археологічні щорічники, серед них "Archeologiai értesítő" і "Történelmi es régészeti értesítő". У названих журналах публікували свої статті та повідомлення археологи-аматори Закарпаття Т. Легоцький і Й. Міхалік. Завдяки їм спеціалісти-археологи, історики та широка громадськість отримували постійну інформацію про старожитності Закарпаття. У наукових працях зарубіжних дослідників стали з'являтися посилання на знахідки, виявлені на території краю. Широку інтерпретацію отримали скарби бронзових виробів, виявлені

в сс. Боржавське, В. Лучки, Колодне, Лази (Воловецького району), Шаторине, Станове, Сусково та інших¹⁰. Ці знахідки дали можливість дослідникам скласти хронологічно-типологічний ряд бронзових виробів, поширених в Тисо-Дунайському басейні в II – на початку I тисячоліття до н.е.

Отже, наслідки робіт Т. Легоцького, а також Й. Міхаліка зіграли певну роль у пізнанні старожитностей Центральної Європи.

У 20–30-х роках XX ст. дослідженням пам'яток доби бронзи і ранньозалізного віку у Верхньотиському районі займалися археологи Ф. Лессек, брати Затлукал, І.Й. Янкович і чеський археолог Я. Бем. Тільки розкопки Я. Бема проводились на справжній науковій основі. В той же час Й. Янкович і брати Затлукал займалися скарбошуванням. Їх розкопки не мали наукової методики, завдяки чому значна частина здобутого матеріалу для науки практично загинула. Ще в 1922 р. Ф. Лессек видав популярну книжку про стародавню історію Закарпаття, присвятивши в ній розділи бронзовому і залізному вікам¹¹. У цих розділах автор в загальних рисах розглянув історичні зміни, зв'язані з виникненням бронзи і заліза. Подібною за змістом і характером була праця і Й. Янковича¹². Будучи директором археологічного музею ім. Т. Легоцького в м. Мукачеві і маючи спеціальний дозвіл міністерства культури Чехословаччини, Й. Янкович в 1929 року час від часу проводив археологічні розкопки пам'яток різних епох, в тому числі доби бронзи і ранньозалізного часу. Велику допомогу в освоєнні методики археологічних досліджень і фахової зрілості Й. Янковичу подавав видатний чеський археолог – академік Ярослав Бем. У цій співдружності в 1930–1931 роках були розпочаті розкопки на багатояраровому поселенні в с. Дякове Виноградівського району¹³. В урочищі Кішерде були закладені чотири зони. Найбагатшим на матеріал та об'єкти був четвертий шурф. Тут знайдено три ями, одне вогнище, три камінні сокири, обсидіан, кремінні відгуски, а також фрагменти кераміки неолітичного та бронзового часу.

Дослідники цю пам'ятку визначили двошаровою, перший шар якої датували неолітичною добою, а другий – середньою і пізньою бронзою (1500–900 рр. до н.е.)¹³.

В 1933 і 1934 рр. Й. Янкович проводив розкопки на курганных могильниках ранньозалізного віку в сс. Білки, Колодне, Доробратово, Ромочевниця Іршавського району, Лісовиця Мукачівського району і Кайляри Ужгородського району. Матеріали з поховань дослідник зберіг до кола куштановицької культури скіфського часу.

У 1935–1938 роках Й. Янкович, опираючись на дані вчителя-пенсіонера села Чомонія Мукачівського району А. Дичева, провів розкопки курганного могильника на Ново-Давидківському пасовищі¹⁴.

В урочищах Федьвереш і Дарваш знаходились 3 кургани, а в урочищі Шіпош – 4. Це були невисокі горбки (0,5–1 м) діаметром 10–18 метрів. Й. Янкович дослідив 4 поховання з трупоспаленням в урнах. 3 поховання вже були пошкоджені невідомими особами. Керамічний матеріал з поховань дозволив досліднику віднести курганний могильник до пізньобронзової доби¹⁵.

Між 1926–1943 роками Й. Янковичем зібрано кілька скарбів бронзових виробів епохи пізньої бронзи та ранньозалізного часу, виявлених в Ужгородському, Мукачівському, Свалявському, Берегівському, Іршавському і Тячівському районах. З цих скарбів тільки три були опубліковані. (Це ті, які передав Й. Янкович в Празький музей)¹⁶.

У 30-х і на початку 40-х років активізувалась діяльність археологів-аматорів. Основну увагу вони приділяли поховальним пам'яткам доби бронзи і ранньозалізного часу. Вони проводили розкопки безкурганних урнових могильників в селах Станово Мукачівського і Холмці Ужгородського районів. У с. Станово в урочищі Галамані ними виявлено 20 поховань з трупоспаленням в урнах, а в Холмцях – 2 поховання¹⁷. На основі лише орнаментованих ури і мисок брати Затлукал віднесли названі могильники до кола пам'яток пізньобронзової доби культури Медьясо. Дослідники вказували, що аналогічні пам'ятки відомі також в с. Фельшисєвч в Трансільванії та в долині р. Горнаді Оттомань у Східній Словаччині. Завдяки тому, що ці пам'ятки представлені дуже своєрідною чудово орнаментованою керамікою, властивою для культур середньомінойського періоду Східного Середземномор'я, брати Затлукал вважали, що носіями їх було приїшло населення з балканського арעדлу¹⁸.

Слід відзначити, що брати Затлукал вперше зробили спробу віднести пам'ятки бронзової доби до певних археологічних культур. Ними виявлено в районі міста Мукачева кілька поселень доби бронзи і ранньозалізного часу¹⁹. В середині 30-х років археологи – аматори брати Затлукал провели на городищі ранньозалізного часу в с. Шелестове розкопки розвідувального характеру. Вони вперше склали карту унікального поселення з укріпленнями – валим і ровом.

Площа городища за їх підрахунками складала 19600 кв. м. Тут могли переховуватися під час небезпеки до 2000 чоловік. Через вали, згідно карти Затлукалів, було прокладено 12 в'їздних входів. Вони знаходилися на північному, східному і південному боках поселення.

Здобутий на городищі керамічний матеріал Затлукали віднесли до старожитностей I пол. I тис. до н.е. Подібний до шелестівського чорнолещений посуд, орнаментований канелюрами, брати-дослідники знаходили на поселеннях і могильниках, розташованих у районі Му-

качева. На їх думку, городище зводило населення, яке жило в долині рік Латориця і Визниця. Воно служило тільки тимчасовим місцем перебування людей в період небезпеки. Місцевому фракійському населенню ніби постійно загрожували з боку Трансільванії скіфи. Ця думка братів Затлукал не підтверджується ні археологічними, ні історичними джерелами. Скіфи, як відомо, в східному районі Карпат з'явилися на 300–600 років пізніше часу існування городищ на Закарпатті і в Трансільванії. Їх перебування в Трансільванії мало тимчасовий характер, бо після кожного набігу скіфи поверталися в рідні степи Північного Причорномор'я.

Дослідники помилково віднесли до часу існування Шелестівського та інших городищ Закарпаття могильники так званої куштановицької культури²⁰, що припадають саме на час "панування" скіфів у Східній Європі (VII–III ст. до н.е.).

Ці неточності братів Затлукал зумовлені тим, що вони не мали вродилого археологічного матеріалу і були недостатньо обізнані з літературою проблеми.

До речі, неточності у визначенні часу існування городищ на Закарпатті допустив і Й. Янкович. Він у своїй монографії шелестівську пам'ятку відніс до епохи бронзи²¹.

Розбіжність думок щодо часу існування городищ на Закарпатті і загальна нез'ясованість їхньої культурної належності пояснюються спорадичністю археологічних досліджень краю. До плеяди археологів-аматорів належить і краснявець П.П. Сова. Початок його діяльності відноситься до кінця 30-х років. Він провів велику роботу по збору археологічного матеріалу в місті Ужгороді і його околицях. Завдяки цьому П.П. Сові вдалось написати стародавню історію Ужгороду. Автор у спеціальному розділі роботи характеризує поселення доби бронзи і ранньозалізного часу, а також скарби бронзових виробів і окремі знахідки, виявлені на території міста²².

Сама ж інтерпретація археологічних джерел П.П. Согою звернена до загальноісторичного фону. Такий підхід до старожитностей властивий був для всіх археологів-аматорів Закарпаття. Їх дослідження в значній мірі мало розвідковий, а публіковані наслідки – популяризаторський характер.

У 30-х роках на території Закарпаття вперше були проведені розкопки, ґрунтовані на справжній науковій методиці чехословацького академіка Ярослава Бема. Як вже відзначалось, він поставив на наукову основу діяльність музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві. Разом з Й. Янковичем дослідник проводив розкопки поселення доби бронзи в с. Дяково і курганних могильників скіфського часу на Малій горі в

Мукачеві і в с. Куштановиці²³. Я. Бем вперше зробив спробу в невеликій статті науково інтерпретувати археологічні матеріали, нагромаджені в музеї ім. Т. Легоцького, і визначити не тільки їх хронологію, але й культурну приналежність. Говорячи про пам'ятки доби бронзи, дослідник вказав на їх спорідненість з культурами Вітенберг і Оттомань Трансильванії²⁴. Що стосується великої кількості скарбів бронзових виробів, зібраних на території Закарпаття, Я. Бем вважав їх наслідком розквіту металургії бронзи у Верхньому Потиссі в кінці II – на початку I тис. до н.е. Завдяки такій експансії в Потиссі панівним стає обряд трупопалення в урнах, але з іншою керамікою, оздобленою канелюрами.

Значний доробок вніс у вивчення пам'яток доби бронзи і ранньозалізного часу Закарпаття також чехословацький академік Я. Ейснер, який класифікував археологічний матеріал і зарахував його до відповідних хронологічних періодів²⁶.

Але всі ці роботи тільки частково розкривали стародавнє минуле Закарпаття. Взагалі тодішні науковці не ставили питання про походження та історичну долю носіїв археологічних культур доби бронзи і ранньозалізного часу, про їх господарсько-культурний розвиток населення Закарпаття в старовину, їх зв'язок і взаємовідношення з сусідами.

Лише у післявоєнні роки названі питання отримали належне висвітлення. В цій справі провідне місце зайняли історики Ужгородського державного університету, котрі в тісній співдружності із вченими республіки і союзних республік плідно вирішували важливі питання і проблеми давньоминулого Закарпаття. З перших років існування Ужгородського державного університету кафедрою загальної історії була організована постійнодіюча археологічна експедиція²⁷, завданням якої є проведення наукових планових розкопок і розвідок на території області. До цієї роботи включались археологічні експедиції Інституту археології АН СРСР і АН УРСР, Державного Ермітажу і відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів)²⁸.

В 1973 році Інститут археології АН УРСР в м. Ужгороді утворив науково-дослідну групу з метою проведення широких археологічних розкопок на місцях новобудов області. Така ж науково-дослідна група була створена ще в 1971 році в Ужгородському державному університеті при кафедрі загальної історії. Завдяки цим заходам були розширені масштаби археологічних досліджень на території Закарпаття. Тільки за 70–80 років на новобудовах і в зонах меліоративних робіт області відкрито понад сто поселень і поховань та скарби бронзових виробів, віднесених до різних історичних епох. Роботи на новобудовах зробили можливим проводити розкопки на великих пло-

щах, що у свою чергу дозволило по-новому висвітлити питання планування поселень, їх соціальну топографію, ставити питання палеоскопії і стародавньої демографії та інше. В результаті цих робіт вдалося провести хронологічну і культурну класифікацію пам'яток доби бронзи і ранньозалізного часу не тільки Закарпаття, але і всього Верхньопотиського ареалу²⁹.

Історію вивчення бронзового і ранньозалізного віків на Закарпатті в післявоєнні роки можна поділити на два періоди. Перший період охоплює кінець 40-х і 50-ті роки, а другий – 60–80-ті роки. Ці два періоди суттєво відрізняються один від одного. За перший період дослідження пам'яток II-го – початку I тис. до н.е. в основному зводилося тільки до фіксації, а інколи до незначних рятувальних розкопок. Це пояснюється, перш за все, відсутністю спеціалістів з даної проблеми. Крім того, потрібно було провести величезну роботу по упорядкуванню археологічних джерел у фондах Закарпатського краєзнавчого музею і зробити їх доступними для широкої наукової громадськості. Якраз таку конче необхідну роботу виконав К.В. Бернякович у своїй монографії, присвяченій скарбам бронзових виробів, виявлених на території Закарпаття між 1867–1956 роками³⁰. Автор склав хронологічно-типологічний ряд бронзових виробів, визначив їх територію поширення і походження та з'ясував причини заховання. Дослідник запропонував внести деякі зміни у хронологічну схему Я. Ейснера, оскільки на території Закарпаття відсутні бронзові скарби з періоду ранньої бронзи. Переважна більшість бронзових виробів відноситься до пізньої бронзи і раннього гальштату. Середню бронзову добу репрезентують тільки два скарби: з Колодного і Підмонастири м. Мукачева.

Співставляючи бронзові знахідки Закарпаття із виробами Тисо-Дунайського басейну, К.В. Бернякович дійшов до висновку, що у другій половині II-го – і початку I-го тис. до н.е. у Верхньому Потиссі виник свій бронзовиробничий металургійний центр. Приймаючи до уваги виробу цього центру, дослідник вважав за необхідне запровадити для користування нову хронологічну шкалу. Вона починається з періоду середньої бронзи і датується 1500–1200 рр. до н.е. Пізня бронзова епоха ділиться на два етапи: I – 1200–900; II – 900–650/600. Епоха заліза датується на основі куштановицької культури 650/600–300 рр. до н.е.³¹ Суттєвим недоліком хронологічної системи є те, що автор залишив поза увагою керамічний матеріал поселень і могильників. Крім того, в монографії К.В. Берняковича не зроблено спроби визначити культурну приналежність скарбів бронзових виробів. Причиною цього, очевидно,

була відсутність на той час добре досліджених поселень і могильників на території Закарпаття.

Велику роботу провів К.В. Бернякович по науковій паспортизації пам'яток археології Закарпаття. З його іменем зв'язаний початок планомірних розкопок пам'яток ранньогалицятської та скіфської пори. Він проводив розкопки поселень у Виноградіві, Хусті, біля підніжжя Малої гори в м. Мукачеві і на Кремлівській горі в м. Ужгороді та городищ сіл Арданове і Шелестове³². В 1952 році вчений в районі сіл Колодне і Дунковиці Іршавського району розкопав 7 курганів скіфської пори³³. В 1958 році в с. Колодне К.В. Бернякович разом з експедицією Державного Ермітажу дослідив ще 16 курганів. Матеріали розкопок автор опублікував разом з Г.І. Смірною³⁴. В цій спільній статті дослідники пам'яток ранньозалізного часу Закарпаття розділили їх на два хронологічні періоди. До першого віднесли поселення, поховання та скарби бронзових виробів, аналогічні пам'яткам культури Гава Північносхідної Угорщини і Східної Словаччини та Північної Трансильванії, датовані XI–VIII ст. до н.е. Другий період складають пам'ятки куштановицької культури, датовані VII – початком III ст. до н.е.³⁴ Вони представляють розвинутий період епохи раннього заліза і синхронні скіфській культурі Північного Причорномор'я. Але цей період вже не входить до теми досліджень, а тому його не будемо зачіпати.

У вивчення доби бронзи і ранньозалізного часу певний добробок вніс доцент Ф.М. Потушняк. З 1948 по 1959 роки він керував археологічною експедицією Ужгородського державного університету, яка проводила розкопки на поселеннях в селах Клинове, Дякове, Лохове, Клячанове, Чопівці і в м. Берегове, а також на могильниках в селах Холміці, Лохове, Чопівці. Матеріали цих досліджень автор опублікував у монографії, присвяченій пам'яткам доби бронзи і ранньозалізного часу Закарпаття³⁵. Його перу належить і публікація кількох скарбів бронзових виробів³⁶. До речі, в археологічній колекції сім'ї покійного Ф.М. Потушняка знаходяться десятки скарбів бронзових виробів та продинокі анахідки, котрі ще не опубліковані.

З діяльністю Ф.М. Потушняка завершується перший період історії дослідження стародавніх пам'яток Закарпаття.

На другий період (60–80-ті роки) припадає розгортання великомасштабних стаціонарних розкопок пам'яток доби бронзи і галицятського часу, що проводилися експедиціями Державного Ермітажу, Інституту археології АН СРСР і Ужгородською групою АН УРСР та Ужгородського державного університету.

В 1962 і 1968 роках Західноукраїнська експедиція Державного Ермітажу (нач. Г.І. Смірнова) досліджувала галицятські городища в селах Шелестове і Арданове з метою визначення розмірів, встановлення часу існування і їх культурної приналежності³⁷. Г.І. Смірнова дійшла до висновку, що пам'ятники Закарпаття і Прикарпаття відносяться до єдиної культурно-етнічної спільності і представляють культуру стародавніх фракійців³⁸. Дослідниця вважає, що зоною культури Гава-Голігради був Верхньотисський регіон³⁹.

Значний добробок вніс у вивчення доби бронзи Закарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР (нач. Тітов В.С.), яка в 1969 і 1970 роках досліджувала поселення на Малій горі в м. Мукачеві і в урочищі Керекхаль в с. Дрисино. На першому поселенні відкрито житло типу півземлянки, в якому знаходилась кераміка, орнаментована глибоко врізаними лініями, інколи заповнена білою пастою. Кухонна кераміка прикрашувалась наліпним валиком, розчленованим зашипами або нарізом. Подібна кераміка була зібрана і на поселенні в с. Дрисино. На основі керамічного матеріалу ці пам'ятки В.С. Тітовим були зараховані до кола групи Ніршет культури Зок, датованої кінцем III-го – початком II-го тис. до н.е.⁴⁰. Пам'ятки ранньобронзової доби були відкриті в басейні Верхнього Потисся у 50–60-х роках і виділені в групу Ніршет угорським дослідником Нандором Коліцем⁴¹. Ця група є частиною великого культурного комплексу, який на початку бронзового віку відіграв важливу історичну роль в житті східного району Карпат. Він представлений культурою Зок, до якої крім ніршетської входять групи Мако і Вучедол. Відкриття на території Закарпаття пам'яток групи Ніршет дозволило по-новому поставити питання про формування культури ранньобронзової пори в басейні Верхньої Тиси⁴².

В 1964 і 1977 роках експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.І. Бідзілі проводила розкопки залізного центру урочища Галомдомо в с. Нове Клинове Виноградівського району. Тут, крім залізоплавильних горнів латенського часу, засвідчено поселення доби пізньої бронзи. З цієї місцевості походять два бойові чеканомолоти, які знаходяться у приватній колекції сім'ї Потушняків. В цьому ж селі В.І. Бідзіля в урочищі під Фруктовим садом відкрив сильно розоране поселення доби бронзи і провів на ньому рятувальні розкопки. Ним відкрито вогнище, довкола якого знаходились уламки мисок і орнаментованих черпаків, характерних для пам'яток ставнівського кола⁴³.

В 1973–1975 роках Ужгородська науково-дослідна група Інституту археології АН УРСР, проводячи розвідувальні роботи на будівництві автомагістралі, відкрила поселення ранньогалицятської пори культури

даментальній роботі про бронзові скарби Карпатської улоговини зробила спробу виділити ті бронзові вироби, котрі властиві колу пам'яток Фельшесевч-Станово.

Словацький дослідник Й. Владар також торкався питань походження та історичної долі населення доби Східної Словачки, зокрема носіїв групи Фельшесевч⁶⁷.

В останні роки були розпочаті широкі розкопки пам'яток Фельшесевч-Станівської групи і в Румунії. Тут ці пам'ятки відомі під назвою Сучю де Сус. В 1972 році було опубліковано Т. Бадером підсумкову статтю про Сучю⁶⁸. Цінність роботи полягає в тому, що автор дав докладний каталог пам'яток типу Сучю, поширених в ареалі Сату-Маре, Кришан і Марамуреш. Він поділяє думку автора даної статті про те, що пам'ятки типу Фельшесевч-Станово слід розглядати як самостійну археологічну культуру, оскільки для них властиві всі атрибути культури⁶⁹.

На території Закарпаття пам'ятки пізньобронзової доби були відкриті ще в 30–40-х роках Й. Янковичем, Я. Бемом і братами Затлукал⁷⁰. Останні розкопали ґрунтовий могильник з трупоспаленням в урнах в с. Станове (від могильника і пішла назва культури), але всі дослідження, які проводились в довоєнні роки, мали спорадичний характер, без будь-якої науковості. Тільки в повоєнні роки було розпочато планомірне вивчення пам'яток пізньобронзової доби типу Станове на Закарпатті. З 1948 по 1958 роки Ф.М. Потушняк проводив розкопки на поселеннях в селах Клинове, Дякове, Лохове, Клячанове, в м. Берегове і на могильниках в селах Холмці, Лохове і Чопівці⁷¹. Виявлені дослідником матеріали не отримали ні хронологічної, ні культурної класифікації. Частина знахідок не опублікована. В 1967 р. Е.А. Балагурі розпочав стаціонарні розкопки великого селища бронзової пори в с. Дякове Виноградівського району⁷². В 1971–1975 роках в зонах меліоративних робіт відкрито групу поселень в Виноградівському, Березівському і Іршавському районах⁷³. Зараз на території Закарпаття відомо понад 30 поселень і могильників та десятки бронзових скарбів і поодиноких знахідок, зарахованих до кола пам'яток культури Станово⁷⁴. Завдяки довгорічним розкопкам поселень вдалось з'ясувати топографію і стратиграфію, особливості житлового будівництва носіїв Фельшесевч-Станівської культури в усьому Верхньотисському ареалі. Уточнений і час її існування в межах XVI–XII ст. до н.е.⁷⁵ Отримані дані для відтворення картини суспільно-економічного розвитку населення Закарпаття у пізньобронзову пору. Визначено і культурно-історичне місце скарбів бронзових виробів, і причини їх заховання. Встановлено також, що вироби трансільванських і

верхньотисських центрів металургії на рубежі II-го і початку I-го тис. до н.е. були широко представлені не тільки в Прикарпатті, але й в Середньому Подністров'ї, а окремі предмети доходили аж до Дніпра⁷⁶.

Все ще проблемним залишається питання походження та історичної долі носіїв станівської культури. Остаточню не з'ясовані і культурно-економічні контакти між населенням Верхнього Потисся, Східно-Карпатського регіону та Тисо-Дунайського басейну.⁷⁷

За останні роки вдалось визначити у Верхньому Потиссі кілька пам'яток так званого перехідного типу від станівської культури до культури Гава ранньозалізного часу. Це поселення в селі Медведівці і Дрисно (Закарпатська область) і могильники в с. Кончани Східної Словаччини, Лоджі, Беркес і Демечер у Східній Угорщині⁷⁸.

Угорський дослідник Т. Кеменцеї пов'язує виникнення цих перехідних пам'яток з просуванням носіїв культури Едьек на північній сході, в басейн Верхнього Потисся, а також населення з Східно-Карпатського регіону. Він вважає, що якраз група пам'яток типу Беркес-Демечер доживає до ранньозалізного часу, до появи культури Гава в північній частині Ніршег, тобто у Верхньому Потиссі⁷⁹. Ці думки Т. Кеменцеї можуть бути прийняті тільки частково. Справа в тому, що поселення в селах Медведівці, Дякове, Дрисно на Закарпатті і могильник в с. Кончани на Земплінщині у Східній Словаччині мають у своєму керамічному комплексі незначну частину нових елементів, які вже є характерними для ранньозалізного часу. Все ж домінуючими залишаються станівські форми із упрощеними декоративними мотивами. Отже, пам'ятки типу Беркес-Демечер слід розглядати як пізню фазу розвитку Фельшесевч-Станівської культури⁸⁰. Наявність східних елементів у групі Беркес-Демечер Т. Кеменцеї пояснює на основі бронзових виробів (шпильки з вушком, серни з гаком, чеканомолоти і кінцалки). Такий догляд не може бути аргументований щодо інородного елемента, бо бронзові вироби східного вогнища металургії були широконісними у Тисо-Дунайському басейні⁸¹. Вони не зв'язані з стичними спільностями. Однак є дані про проникнення із Верхнього Потисся нового населення в Прикарпаття, що залишило пам'ятки типу перехідного шару на поселенні в Магалі. Г.І. Смірнова відзначає цей перехідний шар, як ранньоголіградівський комплекс⁸², котрий йшов зразу після культури Ноа. Отже, в Північно-Східних Карпатах можна визначити дві передгаліцятівні групи пам'яток. Це Беркес-Демечер і ранньоголіградівський в Магалі. На жаль, ці групи ще недостатньо досліджені, пам'ятки маловідомі. Відсутня також і їх повна публікація.

Ось такий стан і наслідки досліджень пам'яток населення бронзового віку Закарпаття на сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. T. Lehoczky. Adatok hazánk archeologiajához különös tekintettel Beregmegyére es környékére. Munkacs, t. 1982; t. II. 1912.
2. T. Lehoczky. Beregvármegye leirása. Budapest, 1876, s. 49–55.
3. T. Lehoczky. Archeologiai értesítő. t. 1870, s. 40–44, 130; t. VIII, – 1888, s. 432; t. IX – 1895, s. 18; t. XVI – 1896, s. 304–306; t. XVII – 1897, s. 333; t. XVIII – 1898, s. 90; t. XXI – 1901, s. 146.
4. J. Mihalik. Oskori emlékek Ugocsa vármegyében. AE, 1891.
5. Фонди Закарпатського обласного краєзнавчого музею. А-227.
6. L. Pulszky. Magyarország archeologiaja. t. I. Budapest, 1897, s. 49–127.
7. J. Hampel. A bronzkor emlékei magyarhonban. Budapest, 1888, t. I; t. II. – 1892; t. III. – 1896. cit. idem. Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronologiajáról. АЕ., XIX, 1899.
8. F. Tompa. 25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungar 1912–1936. 24/25 Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1934/35, s. 100–102.
9. P. Reineke. Tanulmányok a magyarországi bronzkor kronologiajáról. АЕ, XIX, 1899, s. 225–251, s. 316–340.
10. J. Hampel. Вказана праця; P. Reineke. Вказана праця.
11. Фердинанд Лессек. Правки Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1932.
12. Звіт про польові дослідження бронзового віку в с. Дякове Виноградівського району. Фонди Інституту археології ЧССР. – Прага, № 822, 823 від II. IV. 1932.
13. J. Jankovich. A munkácsi Lehoczky-muzeum régészeti ásatásai a cschmegszállás alatt. – Ungvár, 1942, s. 8–9.
14. Ibid., s. 13–14.
15. Ibid., s. 14.
16. I. Borowsky. Hromadne nalezy z Podkarpatski Rusi. PA., roc. IV–V.
17. J. Zatlukal, E. Zatlukal. Adatok Podkarpatszka Rusz prachistoria-jához. – Munkács, 1937, s. 66–72.
18. Ibid., s. 73.
19. Ibid., ss. 73–78, 149–166.
20. Ibid., s. 160–165.
21. J. Jankovich. Op. cit., s. 12.
22. P. Szova. Ungvár oskora. Ungvár, 1943; cit. idem. Ungvár multja. Ungvár, 1941, s. 9–11.
23. J. Bohm, J. Jankovich. Skythove na Podkarpatské Rusi. Carpatica zv. I, v Praze, 1936.
24. J. Bohm. Podkarpatska Rus v pravěku. Otisteno z časopisu "Ruk", s. 4.
25. Ibid., s. 6.
26. J. Eisner. Predhistoricky a protohistoricky vyskum na Slovensku, v Zakarpátskej Ukrajině v rokoch 1918 az 1938. Sbornik múzealne slovenskej spoločnosti. Ročník XXXVIII–XLII, 1944–1948, s. 30–32.
27. Е.А. Балагурі, Я.І. Штернберг. Виробнича практика студентів історичного факультету. Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Серія історична. – Ужгород, 1965, с. 18–19.
28. Э.А. Балагурі. Исследование археологических памятников Закарпатья за годы Советской власти. // SA – 2, 1975.
29. Г.И. Смирнова, К.В. Бернякович. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья. – Археологический сборник, № 7. – Л., 1965. – С. 106; Г.И. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатье // SA XIV-2, 1966; й же: Население Восточных Карпат в эпоху раннего гальштата. – Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973; Е.А. Балагурі. Археологічні пам'ятки Закарпаття. – Ужгород, 1971. – С. 5; 23;
30. К. Бернякович. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des Oberen Teisstaales. Karpatoukraine USSR // SL VIII-2. 1960.
31. Ibid., s. 328.
32. К.В. Бернякович. Исследования поселений эпохи раннего железа в Ужгороде. Научные записки Ужгородского госуниверситета, т. XIII. – Львов, 1955.
33. Там же, – С. 172.
34. Г.И. Смирнова, К.В. Бернякович. Вказана праця. – С. 96–98.
35. Ф.М. Потушняк. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. – Ужгород, 1958.
36. Ф.М. Потушняк. Бронзовий скарб з с. Білки. // Археологія, т. IX. – К., 1954.
37. Г.И. Смирнова, К.В. Бернякович. Происхождение... – С. 103; й же Гальштатские городища в Закарпатье...
38. Г.И. Смирнова. Население Восточных Карпат... – С. 166–176.
39. Г.И. Смирнова. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетия. Автореф. док. диссертации. – Киев, 1990.
40. В.С. Титов. Итоги работ Закарпатской экспедиции // Археологические открытия 1970 года. – Москва, 1971. – С. 237–239.
41. Nandor Kalitz. Die Frühbronzezeit im Nordost – Ungarn. – Budapest, 1968. – 202 S.